

Δημήτρης ΠΑΥΛΟΠΟΥΛΟΣ

Χάραξε ο Κόντογλου;*

Τα χαρακτηριστικά που φιλοτέχνησε ο Φώτης Κόντογλου (1893/94/95¹/1965) για την εικονογράφηση βιβλίων και περιοδικών κατά τις δεκαετίες του 1920 και του 1930 ονομάζονται από τον ίδιον χαλκογραφίες. Με την ορολογική χαλαρότητα όμως που διέπει την Ελλάδα αυτές τις δεκαετίες και ως προς την τέχνη της χαρακτηριστικής, γεννιέται εύλογο το ερώτημα: είναι όλα αυτά τα χαρακτηριστικά χαλκογραφίες;

Η κόρη του Κόντογλου, Δέσπω (1927-2009), μας βεβαιώνει ότι ο πατέρας της γνώριζε τις τεχνικές της χαρακτηριστικής². Πιθανολογούμε πως τις είχε κάπως μάθει από τον φίλο του χαρακτή Γιάννη Κεφαλληνό (1894-1957). Ξυλογραφίες

* Σε μια πρώτη μορφή παρουσιάστηκε σε ημερίδα στο πλαίσιο της έκθεσης Φώτης Κόντογλου. Από τον «Λόγο» στην «Έκφρασι». Με ζωγραφίες και με πλουμίδια απ' το χέρι του συγγραφέα, στην Πινακοθήκη Νίκου Χατζηκυριάκου-Γκίκα, στις 2 Φεβρουαρίου 2016. Βλ. επίσης και Δ. Παυλόπουλου, «Οι εικονογραφήσεις του Φώτη Κόντογλου», στο: (επιμ. Χρ. Φ. Μαργαρίτη) Φώτης Κόντογλου. Από τον «Λόγο» στην «Έκφρασι». Με ζωγραφίες και με πλουμίδια απ' το χέρι του ίδιου του συγγραφέα, Αθήνα 2015, 208-212. Επιπλέον βλ. Δ. Παυλόπουλου, «ο Φώτης Κόντογλου και οι εκδότες του» Φιλολογική 137 (2016) 23-25 του ίδιου, «Ο Κόντογλου και οι εκδότες του» στο: Δ' Επιστημονικό Συμπόσιο Νεοελληνικής Εκκλησιαστικής Τέχνης (Κτήριο Θεολογικής Σχολής, Πανεπιστημιούπολη, 13-15 Νοεμβρίου 2015), Πρακτικά, Αθήνα 2017, 595-604.

1. Η χρονολογία γεννήσεως του Κόντογλου κυμαίνεται μέσα σε αυτήν την τριετία. Βλ. και επιστολή του ερευνητή φιλόλογου Αθανασίου Γ. Τσερνόγλου (1927-2003) προς τον μελετητή του Κόντογλου, Ι. Μ. Χατζηφώτη (1944-2006), η οποία δημοσιεύεται στο βιβλίο του Χατζηφώτη Δέντρο αγλαόκαρπο. Νέα μελετήματα για τη ζωή και το έργο του Φώτη Κόντογλου, Αθήνα χ.χ. [1988], 43. Σε ερωτηματολόγιο της Εθνικής Πινακοθήκης και Μουσείου Αλεξάνδρου Σούτζου ο Κόντογλου γράφει και το 1896, το οποίο δεχόταν και ο εκδοτικός οίκος Αστήρ στις εκδόσεις έργων του. Βλ. ως προς αυτό Δ. Παυλόπουλος «Ο Μυστικό Κήπος των Εικόνων του Φώτη Κόντογλου» Θέματα Αρχαιολογίας 1(2) (2017) 214, 222, υποσημ. 2.

2. Παυλόπουλου, «Οι εικονογραφήσεις» (υποσημ. *), 270, υποσ. 41.

του Κεφαλληνού είχαν δημοσιευθεί το 1925, στη βραχύβια *Φιλική Εταιρία*, της οποίας επιμελητής ήταν ο Κόντογλου. Τον ίδιο χρόνο, το 1925, ο Αϊβαλιώτης καλλιτέχνης εικονογραφεί με τονικές οξυγραφίες³ του, που προσιδιάζουν σε φωτοσιγκογραφίες (εικ. 1), την ποιητική συλλογή του τυφλού ιατρού από την Προποντίδα Απόστολου Μαμμέλη (1876-1935) *Θαλασσινά*, ο οποίος, σύμφωνα με τη νεκρολογία του από τον Πέτρο Χάρη (1902-1998), «ξύπναγε στις τρεις τὸ πρωί κ' ἔρριχνε στὸ χαρτί τοὺς λογισμούς, πὸν γέμιζαν τὶς ὥρες τῆς ἀτέλειωτης νύχτας του»⁴. Δύο χρόνια αργότερα, το 1927, λιθογραφημένα σχέδια του Κόντογλου, που απομιμούνται ξυλογραφίες, –δεν είναι πάντως χαραγμένες ξυλογραφίες σε πλάγιο ξύλο⁵, όπως διατείνονται ορισμένοι⁶,– θα εικονογραφήσουν τη συλλογή παραμυθιών του Γεωργίου Α. Μέγα (1893-1976) *Παραμύθια* (εικ. 2). Στις βιβλιοκρισίες της συλλογής γίνεται λόγος για τον ζωγράφο –όχι για τον χαρακτή- Κόντογλου και για τα ζωγραφισμένα –όχι χαραγμένα ή σκαλισμένα στο ξύλο από τον ίδιον- έργα του. Έτσι ο Φώτος Πολίτης (1890-1934) παρατηρεί για την εικονογράφηση του Κόντογλου: «Ἡ ζωγραφική του αὐτὴ ἐργασία θὰ μπορούσε νὰ ὑψωθῆ σὲ πρότυπο, ἀπ' ὅπου νὰ ὀδηγηθοῦν στὸ δρόμο τοὺς ὄχι μόνο οἱ ζωγράφοι μας, ἀλλὰ κ' οἱ ποιηταὶ μας. Χωρὶς καμμὶὰ δουλικὴ μίμηση, ποτισμένος μονάχα ἀπὸ τὴ βυζαντινὴ καὶ τὴ λαϊκὴ παράδοση, ὁ κ. Φ. Κόντογλος κατῴρθωσε στὶς εἰκόνες αὐτὲς τῶν “Παραμυθιῶν” νὰ δώσῃ τὸν ἑλληνικὸ ρυθμὸ, νὰ ἐρμηνεύσῃ δηλ. μὲ ἀπλὲς ζωγραφικὲς γραμμὲς τὴν ἰσχυρὴ καὶ πηγαία τοῦ λαοῦ φαντασία»⁷. Καὶ ο φιλόλογος Χαρίλαος Γ. Σακελλαριάδης γράφει: «Στὴ σειρὰ τῶν βιβλίων, πὸν ἄρχισαν τῶρα τελευταία νὰ βγαίνουν μ' ἀποκλειστικὸ σκοπὸ τὴν καλλιέργεια τῆς παιδικῆς φαντασίας σύμφωνα μὲ τὴν πηγαία παράδοση τοῦ λαοῦ, προστέθηκαν καὶ τὰ “Παραμύθια” τοῦ κ. Μέγα, ζωγραφισμένα ἀπὸ

3. Δ. Παυλόπουλος, *Χαρακτική - Γραφικές Τέχνες. Ιστορία - Τεχνικές - Μέθοδοι - Γλωσσάρια Ὁρων*, Αθήνα ³2011, 106-107.

4. Π. Χάρη, «Απόστολος Μαμμέλης» *Νέα Εστία* 194 (1935) 99.

5. Παυλόπουλος, *Χαρακτική - Γραφικές Τέχνες* (υποσ. 3) 67-68, 68-69.

6. Ειρ. Οράτη, «Ανάμεσα στο κείμενο και την εικόνα», στο: *Φώτης Κόντογλου* (υποσημ. *) 64.

7. Φ. Πολίτη, «Εντυπώσεις και κρίσεις: “Παραμύθια”. Ένα βιβλίο με εικόνες» *Ελεύθερον Βήμα* (2 Δεκεμβρίου 1927).

τὸν διαλεχτό μας καλλιτέχνη κ. Κόντογλου [...] Ἀντλώντας τὴν ἔμπνευσή του ἀπ' τὴν πηγαία αὐτὴ παράδοση, ποὺ δὲν τὴν μιμείται, ἀλλὰ τὴν ζεῖ, ἐζωγράφισε ὁ κ. Κόντογλου τὰ παραμύθια αὐτά. Ὁλος ὁ καθάριος ἑλληνικὸς ρυθμὸς, ἡ λιτότητα τοῦ λαοῦ μας, ἡ σιωπηλὴ του ἐγκαρτέρηση, ποὺ μᾶς θυμίζουν νοσταλγικὰ κάποιες ἀπόμακρες σκηνές, σὰ νὰ ζωντανεύουν κάποια διηγήματα τοῦ Παπαδιαμάντη, καθρεφτίζονται σ' αὐτές του τὶς μορφές. Μᾶς δίνει ἔτσι ἓνα μοναδικὸ παράδειγμα γιὰ μίμηση ὄχι μόνο ἀπὸ τοὺς ζωγράφους μας, μὰ κι' ἀπὸ τοὺς λογοτέχνες μας. Βλέποντας τὶς μορφές αὐτές, ποὺ βρῆκαν τὸν καθάριο τοὺς ρωμέικο τύπο, συλλογίζομαι μὲ πόνο ὅ,τι μοῦ λεγε κάποτε στὸ ἐργαστήρι του ὁ ἀγαπητός μου καλλιτέχνης. Ἀπαλλαγμένος ἀπὸ τὴν πικρὴ βιοπάλη ποὺ τὸν βαραίνει, νὰ μποροῦσε ν' ἀφοσιωθεῖ στὴ μελέτη τῶν ἀμόλευτων αὐτῶν πηγῶν τῆς ἔθνικῆς ζωῆς μας κι' ἐκεῖθε νὰ ἔμπνευσθεῖ καὶ νὰ ζωγραφίσει ὅλες τὶς ἀγνές μορφές, ὅπως ὁ λαὸς ξέρεي νὰ τὶς ζεῖ στὴ ζωὴ του, στὸ τραγούδι. Μ' ἀλίμονο, ὅπως ὅλα τὰ ὠραῖα πράματα, ἴσως κι' αὐτὸ μείνει ὄνειρο μονάχα»⁸.

Τὸ 1927 ὁ Κόντογλου εἰκονογραφεῖ με φωτοσιγκογραφημένα σχέδια τὸ «μελλοντολογικό», θὰ το λέγαμε, βιβλίου τοῦ νέου συγγραφέα Χρήστου Β. Καλογιάννη *Οἱ Κιρκιρώνοι* -η υπόθεση τοῦ παράδοξα γραμμένου (στους δύο τύπους τῆς ρωμέικης γλώσσας, ὅπως ἔλεγε ὁ συγγραφέας του) αὐτοῦ κειμένου ἀφορὰ σε πρωτόγονο λαὸ τῆς βόρειας Ἀμερικῆς, διαδραματίζεται τὸ 1975, μολονότι ἡ συγγραφή του ἀρχίζε πενήντα χρόνια πρὶν, τὸν Μάρτιο τοῦ 1924! Ἀκολουθεῖ στις ἀρχές τοῦ 1928 τὸ εἰκονογραφημένο βιβλίο τοῦ Κόντογλου *Ταξείδια*. ΓΙΑ τὸ βιβλίο αὐτὸ διαβάζουμε σημεῖωμα τοῦ Π...: «Ὅποιος παρακολούθησε τὴ δουλιὰ του, λογοτεχνικὴ καὶ ζωγραφικὴ, ἀπὸ τὸν “Pedro Cazas” ὡς τὸν «Ἄη Γιώργη» τοῦ ποὺ ἐδημοσιεύθη στὰ “Ἑλληνικὰ Γράμματα” καὶ τὰ “Ταξείδια”, ἀπὸ τὶς εἰκονογραφίες τοῦ Στήβενσον ὡς τὴν τελευταία του ἔκθεση, τὶς ἰλλουστρασιὸν τοῦ “Παύλου Μελά” καὶ τῶν “Παραμυθῶν” τοῦ Μέγα, δὲν μπορεῖ νὰ μείνη ἀσυγκίνητος μπροστὰ στὴν ἀφοσιωμένη ἐπιμέλεια τοῦ καλλιτέχνη. Ὁ κ. Κόντογλου ἐνθυμίζει τοὺς τεχνίτας τοῦ παλιοῦ καιροῦ ποὺ σκύβανε στὴν ὄλη, -σ' ἓνα ξύλο, σ' ἓνα φλούδι μάρμαρο, σ' ἓνα κοχύλι- κι' ἀποτυπώνανε τὴν εὐγένεια τῆς ψυχῆς τους. Τέτοια φαινόμενα δὲν συναντῶνται πιά στὸν αἰῶνα μας, ὅπου ἡ μηχανοποιημένη ἐργασία κ' ἡ παραγωγή “εἰς σειρὰν”

8. Χ. Γ. Σακελλαριάδη, «Γ. Α. Μέγα: “Παραμύθια”» *Ἑλληνικὰ Γράμματα* 4 (1928) 152-153.

έγιναν ανάγκη και στους καλλιτέχνες που αναγκάζονται να προσαρμόζονται σε συνθήκες και οικονομικούς όρους αλύγιστους»⁹.

Το 1933 ο Κόντογλου εικονογραφεί με φωτοστιγγογραφημένο σχέδιό του τη συλλογή διηγημάτων του Γιάννη Σκαρίμπα (1893-1984) *Το θείο τραγί* – το βιβλίο, από τις εκδόσεις του Αριστείδη Ν. Μαυρίδη (1903-1997), μετέπειτα εκδότη της *Φιλολογικής Πρωτοχρονιάς*, εικονογραφείται και με ξυλογραφίες που δεν τις κάνει ο Κόντογλου, αλλά ο Χαλκιδαίος χαρακτήρας Γιώργος Οικονομίδης (1891-1958)¹⁰. Έναν χρόνο κατόπιν, το 1934, πάλι δεν θα χαράξει ο ίδιος ο Κόντογλου στο ξύλο για την έκδοση του *Αστρολάβου* στην Κέρκυρα το 1935 -διάβαζε: Αθήνα 1934-, αλλά ο συστημένος σε εκείνον από τον βαρρήκοο, ιδιότυπο λόγιο και ζωγράφο Τζούλιο Καϊμη (1897-1982)¹¹ χαρακτήρας Klaus Vrieslander (Vries, 1909-1944) (εικ. 3). Είναι μυστήριο το ότι η τοποχρονολογία έκδοσης του βιβλίου αυτού διαφέρει κατά έναν χρόνο: Αθήνα 1934 – Κέρκυρα 1935! Ίσως η Κέρκυρα να ήταν ο τόπος όπου ο Κόντογλου -προσκεκλημένος το 1934 ως συντηρητής εικόνων στο Μουσείο της- ολοκλήρωσε τον σχεδιασμό του εξωφύλλου του βιβλίου, το οποίο θα τυπώθηκε μετά από το κυρίως σώμα του. Ο *Αστρολάβος* επανεκδόθηκε το 1975, στη δέκατη επέτειο εκδημίας του Κόντογλου, από τον εκδοτικό οίκο Αστήρ των, κατά τον Αϊβαλιώτη δημιουργό, αυταδέλφων Αλεξάνδρου (1900-1986) και Ευαγγέλου (1903-1985) Παπαδημητρίου.

Ποιός ήταν όμως ο Klaus Vrieslander; Μπορούμε εν μέρει μόνο να αποκαταστήσουμε τον βίο και τα έργα του Γερμανού καλλιτέχνη¹². Γιος του μουσικού

9. «Φ. Κόντογλου: “Ταξείδια”» *Ελληνικά Γράμματα* 42 (1929) 319.

10. Ευγ. Δ. Ματθιόπουλου, «Οι καημοί της χαρακτηριστικής και το θείο κοπίδι» *Τα Νεφούρια* (Χαλκίδα) 27 (2011) 12.

11. Για τη ζωή και το έργο του βλ. Αικ. Τριανταφυλλοπούλου, *Το ζωγραφικό και θεωρητικό έργο του Τζούλιο Καϊμη (1897-1982)*, (δακτυλογραφημένη διδακτορική διατριβή), Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών 2015.

12. Γ. Σαματούρα, «Klaus Vrieslander. Ένας αλησμόνητος φίλος γιομάτος Ελλάδα» *Κάνιστρο* 4 (1973) 151-153. Ν. Γρηγοράκη, λήμμα: «Klaus Vrieslander» στο: *Λεξικό Ελλήνων Καλλιτεχνών. Ζωγράφοι – Γλύπτες – Χαρακτές, 16ος-20ός αιώνας* 4 (2000) 387. Στοιχεία για τον Vrieslander αντλούνται και από άρθρο του Μ. Φάις στον *Ελεύθερο Τύπο* (12 Απριλίου 1998) και από το μυθιστόρημά του Μ. Φάις, *Το μέλι και η στάχτη του Θεού*, Αθήνα 2002.

Otto Vrieslander (1880-1950), που ζούσε με την οικογένειά του κοντά στο Λοκάρνο της Ελβετίας¹³, σπούδασε το 1928-29 Χαρακτική στη Στουτγάρδη, σε σχολή, στην οποία γνώρισε και τον συνομήλικό του ξυλογράφο, λιθογράφο, εικονογράφο Helmut Andreas Paul (HAP) Grieshaber (1909-1981)¹⁴. Άρεσαν στον νεαρό Vrieslander τα πειράγματα, η οινοποσία¹⁵ και τα ταξίδια: το 1930 φθάνει στη Νάπολη, όπου εργάζεται στο αρχαιολογικό μουσείο της και φιλοτεχνεί -με ξυλογραφίες;- την εικονογράφιση εγκυκλοπαιδείας για πτηνά. Ακολουθούν ταξίδια του Vrieslander και του Grieshaber -που από τότε δημιουργεί τεύχη με φιλοσοφικές ρήσεις και ποιητικές στροφές εικονογραφημένα με ξυλογραφίες σε όρθιο ξύλο¹⁶, κατά το πρότυπο λαϊκών εικονογράφων- και στη Μέση Ανατολή (Κάιρο, Παλαιστίνη, Συρία, Υεμένη), ενώ προσκύνημά τους στο Θιβέτ δεν ευοδώνεται. Είναι, κατά μαρτυρία του Καϊμη και του Στρατή Δούκα (1895-1983), ο πρώτος που αντιγράφει προσωπογραφίες του Φαγιούμ, πριν και από τον Γιάννη Τσαρούχη (1910-1989)¹⁷, με τον οποίον θα έρθουν αργότερα στα μαχαίρια λόγω και των παρεμφερών γούστων τους¹⁸. Το φθινόπωρο του 1931 ο Vrieslander έρχεται στην Ελλάδα, προκειμένου να συναντήσει τον φίλο του Grieshaber που βρισκόταν ήδη εδώ. Το 1934 κατοικεί στο Γαλάτσι, όπως φαίνεται από αναγραφή σε ζωγραφικό έργο του¹⁹, ενώ διαμένει και στη Δεξαμενή. Σχετίζεται με τον Νίκο Εγγονόπουλο (1907-1985), με τον Ανδρέα Εμπειρί-

.....
13. Α. Πικιώνη, *Περιστεριώνες της Μυκόνου*, Αθήνα 1997, [3].

14. Ανάμεσα στις εικονογραφήσεις του Grieshaber περιλαμβάνονται και οι ξυλογραφίες του σε πλάγιο ξύλο για τις ποιητικές συλλογές της συντρόφου του M. Hannsmann (1921-2007): Σαράντα για αυτή με τίτλο *Grob, fein & göttlich*, Hamburg 1970, και δέκα για εκείνη με τίτλο *Zwischen Urne und Stier. Ελευθερία ή Θάνατος*, Hamburg-Düsseldorf 1971. Βλ. και W. Boeck, *Hap Grieshaber. Holzschnitte*, Pfullingen 1959· I. Rosenthal-Kamarinea, *Mahnbilder für Freiheit und Menschenrechte. Im Bannkreis Griechenlands. HAP Grieshaber und Margarete Hannsmann*, Galerie Valentien, Stuttgart 1977, 80-86.

15. Φάις, *Το μέλι* (υποσ. 12) 188.

16. Παυλόπουλου, *Χαρακτική - Γραφικές Τέχνες* (υποσ. 3) 68-69.

17. Φάις, *Το μέλι* (υποσ. 12) 141.

18. Φάις, *Το μέλι* (υποσ. 12) 187.

19. Πέτρος Βέργος, *Ελληνική ζωγραφική 19ου & 20ού αιώνα, Μέγαρο Μουσικής Αθηνών, 1 Νοεμβρίου 2007*, Αθήνα 2007, 67, αρ. 85.

κο (1901-1975), που του αφιερώνει και ποίημά του στη συλλογή του *Ενδοχώρα* (1945), και με τον Νικολή Χατζηκυριάκο-Γκίκα (1906-1994), με τον οποίον ανταλλάσσει αρκετές επιστολές²⁰. Τέλη του 1932, Grieshaber και Vrieslander μέσω του Δούκα, κάνουν τη γνωριμία τους με τον Καΐμη στην υπό διαμόρφωση γκαλερί Studio της Νίνας Ρωκ (1908-1985), στην Πλατεία Καρύτση 18²¹. Κάπου τότε πρέπει να γνωρίζει ο Vrieslander τον Δημήτρη Πικιώνη (1887-1968) -ο οποίος ήξερε τον πατέρα του, αποκαλώντας τον σε ανεπίδοτη επιστολή του από το Πήλιο το 1939 «δάσκαλο»- και τον Κόντογλου, που γίνονται η αιτία να μετακομίσει στη συνοικία που έμεναν, στην Κυπριάδου. Ο Vrieslander, που ήξερε αρχαία Ελληνικά και Λατινικά θέλγεται από τη λαϊκή τέχνη, ενώ ο Κόντογλου είναι εκείνος που ελληνοποίησε το βαφτιστικό του όνομα από Klaus σε Νίκο!²² Συναναστρέφεται τους Άγγελο Σικελιανό (1884-1951), Γεράσιμο Στέρη (1898-1987), Γ. Τσαρούχη, Οδυσσέα Ελύτη (1911-1996),²³ Άρη Κωνσταντινίδη (1913-1993)²⁴ και τον πρώην περιπτερά και νηματέμπορο, εκδότη Σπύρο Νικολόπουλο²⁵. Παράλληλα, ο Grieshaber έκανε δέκα σχέδια με πενάκι για τον *Άτυχο γάμο*, αφιερωμένο στο Καΐμη αραβικό διήγημα που έγραψε μάλλον το 1933 ο Vrieslander και το μετέφρασε από τη γαλλική γλώσσα ο Καΐμης -εκδόθηκε το 1934, τυπωμένο στο αγλαότεχνο, κατά Κόντογλου, τυπογραφείο Στέφανου Ν. Ταρουσόπουλου στην Καστέλα, που το δούλευαν οι γιοι του Πέτρος (1889-1981) και Νέστωρ (1893-1984) και επανεκδόθηκε από τις εκδόσεις Ακρίτας το 1997. Το 1933 γράφει και βιβλίο για τους περισσότερες της Μυκόνου, έκδοση της ανώνυμης εταιρείας Ελληνικές Τέχνες που έδρευε στη λεωφόρο Αμαλίας 2,

.....
20. Φάις, *Το μέλι* (υποσ. 12) 187.

21. Φάις, *Το μέλι* (υποσ. 12) 187.

22. Φάις, *Το μέλι* (υποσ. 12) 187.

23. Πικιώνη, *Περιστριώνες* (υποσ. 13) [3].

24. Α. Κωνσταντινίδη, «Προλογικό σημείωμα», στο: Κ. Vrieslander – Τζ. Καΐμης, *Το σπίτι του Ροδάκη στην Αίγινα*, (εισαγωγή Δ. Φιλιππίδη, επίμετρο-επιμέλεια Μ. Φάις), Αθήνα 1997, [9]· Γ. Πολίτη, «Αγαπητέ μου κύριε Κωνσταντινίδη...» εφημ. *Η Καθημερινή* (26 Σεπτεμβρίου 1993).

25. Φάις, *Το μέλι* (υποσ. 12) 34. Για τον Σπύρο Νικολόπουλο βλ. και Φρ. Κ. Φραντζισκάκη, *Ενθυμού και μη λησμόνει. Ανάγνωσμα κατάλληλο για κρυφά σχολειά. Μυθιστορία*, Αθήνα 1997, 453-454, 458.

με πρατήριο στην Πλατεία Κολοκοτρώνη 3α, υπό τη διεύθυνση της συγγραφέως, φωτογράφου και εκδότριας Έλλης Παπαδημητρίου (1906-1993)²⁶ -το βιβλίο επανεκδόθηκε από τις εκδόσεις Libro το 1997. Τα χρόνια 1933-38 ο Καϊμης καλεί στο σπίτι του τον Grieshaber και τον Vrieslander (εικ. 4) για να φάνε οβριακό πιλάφι²⁷. Το 1934 ο Vrieslander γράφει μαζί με τον Καϊμη βιβλίο για το χρονολογημένο το 1880 σπίτι του χωρικού Αλέξανδρου Ροδάκη (γ. 1854) στην Αίγινα, βιβλίο που το έβγαλε Φιλότεχνη Ομάδα -επανεκδόθηκε επίσης από τις εκδόσεις Ακρίτας το έτος 1997. Το 1935 η ανώνυμη εταιρεία Ελληνικές Τέχνες εκδίδει εικονογραφημένο από τον Καϊμη βιβλίο στη γαλλική γλώσσα²⁸ για τον Καραγκιόζη ή την αρχαία κωμωδία στην ψυχή του θεάτρου σκιών (εικ. 5), με σαράντα εξπρεσιονιστικού χαρακτήρα ξυλογραφίες του σε όρθιο ξύλο από λαϊκές ζωγραφίες, βιβλίο που μόλις το 1990 μεταφράσθηκε στην ελληνική γλώσσα από τους Κώστα Μέκκα και Τάκη Μήλια για τις εκδόσεις Γαβριηλίδης. Υπάρχει η πληροφορία ότι ο Νίκος Εγγονόπουλος είχε προτείνει να σχεδιάσει εκείνος το βιβλίο, ενώ ότι λόγω φθόνου αποκαλούσε τον Καϊμη ξένο και το βιβλίο του γαλλικό μετάφρασμα²⁹. Το 1936 ο Vrieslander εκδίδει, μαζί με τον Grieshaber, ημερολόγιο με έργα τους από την Ελλάδα (*Griechisches Tagebuch*), αφιερωμένο στον Πικιώνη. Ήταν υποχρεωμένος να συμπληρώνει το πατρικό επίδομα για τα προς το ζην, συνεργαζόμενος με τον Πικιώνη σε αποτυπώσεις κτηρίων στον σύλλογο *Ελληνική Λαϊκή Τέχνη*, που προήδρευε η Ναταλία Π. Μελά (1871-1972). Το 1937 ο Καϊμης εκδίδει από το τυπογραφείο του περιοδικού *Ο Κύκλος* του ποιητή Απόστολου Μελαχρινού (1880-1952) βιβλίο για την ιστορία και την τέχνη του Καραγκιόζη, με κείμενο και του καραγκιοζοπαίκτη Αντώνη Μόλλα (1881-1948), βιβλίο εικονογραφημένο από τον Vrieslander με ξυλογραφίες του, που αντιγράφουν λαϊκότροπες ζωγραφίες του

.....
26. Ευγ. Δ. Ματθιόπουλου, «Αστισμός και παράδοση: ένας γάμος από έρωτα ή από συμφέρον;», στο: *Ελευθέριος Βενιζέλος και πολιτιστική πολιτική, Πρακτικά συμποσίου, Παρασκευή 21 - Σάββατο 22 Νοεμβρίου 2008, Μουσείο Μπενάκη, Κτήριο Οδού Πειραιώς, Αθήνα - Χανιά 2012*, 111-147.

27. Φάις, *Το μέλι* (υποσ. 12) 36.

28. Στη μετάφραση έχει υποστηριχθεί ότι τον βοήθησε η Έλλη Παπαδημητρίου: Φάις, *Το μέλι* (υποσ. 12) 57.

29. Φάις, *Το μέλι* (υποσ. 12) 53.

καραγκιοζοπαίκτη Θανάση Δεδούσαρου και δικές του. Τον Ιανουάριο του 1938 ο Vrieslander λαμβάνει μέρος με ξυλογραφίες του στην έκθεση του συλλόγου *Ελληνική Λαϊκή Τέχνη* στην αίθουσα Στρατηγοπούλου, η οποία στεγαζόταν στο ξενοδοχείο *Κεντρικόν*, στην οδό Σταδίου 26³⁰. Τον Ιανουάριο του 1939 κάνει ατομική έκθεση στην γκαλερί, που διατηρούσε ο εκδότης Σπύρος Νικολόπουλος στην οδό Νίκης 13γ (εικ. 6) -χαρακτηρίζεται μάλιστα φανατικός μελετητής της λαϊκής τέχνης³¹. Τον Φεβρουάριο του ίδιου χρόνου δημοσιεύεται συνομιλία του Vrieslander με τον Καϊμη στη φιλολογική σελίδα της *Καθημερινής*³². «Θά μπορούσα να γράψω πολλά καλά για τήν τέχνη αυτή τοῦ Φρισλάντερ, πού ἐκδηλώνεται ειλικρινὰ μὲ ἔμφυτη διάθεσι καὶ στὰ παραμικρὰ ἀπλοϊκὰ εικονογραφήματα», γράφει ο Καϊμης. Και παρακάτω ο Vrieslander ομολογεί αποκαλυπτικά: «[...] ἡ ξυλογραφία εἶναι μία τέχνη καθ' αὐτὸ ἀνεξάρτητη καὶ ζωγραφικῶς καὶ τὰ παλῆα χρόνια ἦταν καθαρῶς βιοτεχνική. Ξυλογράφος εἶναι ἐκεῖνος πού ξέρει νὰ βρῆ τὴν ἀπλότητα τῆς γραμμῆς καὶ τὸν τόνον, πράγμα τὸ ὁποῖον ἐκδηλώνει τὰ καθαρὰ πλαστικά προσόντα, ὅπως τὰ διακρίνω στὸ ζωγράφο Τσαρούχη». Τον Μάιο του ίδιου χρόνου εικονογραφεί με σχέδιά του το κείμενο του Καϊμη «Σπίτια τοῦ Αἰγαίου»³³. Με αφορμή την Πανελλήνιο Έκθεση του 1939, γράφει στο βιβλίο επισκεπτών της: «Νομίζω πὼς δὲν φτάνει νὰ ψάχνουμε σὲ ἄλλους τόπους μόνο γιὰ μοντερνισμό, ἀλλὰ ἔχει σημασία νὰ γνωρίσουμε τίς ἐξαιρετικὲς παρορμήσεις πού δίνει ἡ ἑλληνικὴ παράδοση»³⁴. Μαρτυρεῖται συμμετοχή του σε ἄλλες δύο εκδόσεις: μία για σπίτια της Ζαγοράς (1939) και ἄλλη της Ὑδρας (1940) –εδώ δίδαξε τα μυστικά των χρωμάτων στον νεαρό Παναγιώτη Τέτση (1925-2016), ο οποίος θυμόταν τον φοβερό χειμώνα του 1941 τον πάντα άψιλο Γερμανό να τρώει τα μεσημέρια στην ευρύχωρη τραπεζαρία του σπιτιού του

.....
30. Απ. Δούρβαρη, *Σωτήριος Χρηστίδης (1858-1940)*, Αθήνα 1993, 25-26.

31. *Νεοελληνικά Γράμματα* 112 (1939) 7, 15. Φ. Κόντογλου, *Κάνιστρο* (υποσ. 12) 153: αναδημοσίευση από τα *Νεοελληνικά Γράμματα* (1939).

32. Τζ. Κ., «Γύρω από το πρόβλημα της εικονογραφήσεως του ελληνικού βιβλίου. Μια συνομιλία με τον Φρισλάντερ. Το μεσαιωνικόν ξυλογραφικόν σύστημα του Βορρά» εφημ. *Η Καθημερινή* (6 Φεβρουαρίου 1939).

33. *Ηώς* 10 (1939) 23-24.

34. Φάις, *Το μέλι* (υποσ. 12) 64.

Πικιώνη. Στα χρόνια της Κατοχής ο Vrieslander σχετίζεται και με τον επίσης Γερμανό φωτογράφο Herbert List (1903-1975), που βρέθηκε στην Ελλάδα. Φονεύθηκε στο Παγκράτι μέσα στο άγριο, για την Ελλάδα, 1944 από σφαίρα αγνώστου. Είκοσι μέρες πριν από τον θάνατό του, φέρεται να γράφει σε χαρτί: «Πιστεύω πώς επί Πτολεμαίου στολίζανε τὰ μαγαζιά μὲ λαϊκὲς ἐπιγραφές σὰν αὐτὲς ποὺ συναντοῦμε σήμερα στὰ κουρεία, στὰ καφενεῖα ἢ στὰ μανάβικα. Μὲ αὐστηρὰ σχέδια καὶ ζωγραφιὲς εὐφρόσυνες θὰ ἤθελα νὰ τυπώσω καὶ τὰ ποιήματα τοῦ Καβάφη. § Δὲν ἦταν μόνο ἡ αἰσθητικὴ φροντίδα ποὺ μὲ ἔκανε νὰ ἀντιγράψω ἀπὸ ἐδῶ καὶ ἀπὸ ἐκεῖ ρεκλάμες λαϊκῆς τέχνης, ἀλλὰ ἡ ἀνάγκη μου νὰ ἀνακαλύπτω τὸ καινούργιο, τὸ φρέσκο, ποὺ εἶναι κάτι διαφορετικὸ ἀπὸ τὸ ἀκαδημαϊκὸ ἢ τὸ μοντέρνο»³⁵.

Μια ἄλλη συνεργασία του Κόντογλου σε εικονογράφηση βιβλίου του με χαρακτηριστικά είναι αὐτὴ με τον Γιάννη Μόραλη (1916-2009). Ο Μόραλης θα χάραξε σε ὄρθιο ξύλο ξυλογραφίες που ἔχει σχεδιάσει ο Κόντογλου για το βιβλίο του *Ο Μυστικὸς Κήπος*, το οποίο ἐκδόθηκε στην Αθήνα το 1944 με χορηγὸ κάποιον χριστιανὸ και ἐπανεκδόθηκε ἀπὸ τον Αστέρρα το 1975, στα δέκα χρόνια ἀπὸ την κοίμησή του³⁶.

Ὑστερα ἀπὸ ὅσα αναφέρθηκαν, ἡ προφανέστερη και πιο εὐλογη, κατὰ τὴ γνώμη μας, ἀπάντηση του ἐρωτήματος, γιατί δεν χάραξε ο Κόντογλου στο ξύλο τις εικόνες για το δικό του βιβλίο, τον *Αστρολάβο*, εἶναι ἐπειδὴ δεν αισθανόταν ἐξοικειωμένος με τὴ μέθοδο τῆς ξυλογραφίας σε ὄρθιο ξύλο και προφανῶς τὴν αισθανόταν ἐκτελεστική. Το 1937, στο δεύτερο μέρος κειμένου του στο περιοδικό *Νεοελληνικά Γράμματα* του φίλου του ἐκδότη Κώστα Ἐλευθερουδάκη (1877-1962), ο Κόντογλου δημοσιεύει τὴ χαλκογραφία του, ὅπως διαβάζουμε στο κάτω μέρος τῆς, «Ο Απόλλωνας γδέρνει τον Μαρσύα» (εἰκ. 7), που μάλλον εἶναι φιλοτεχνημένη, χάριν ευκολίας και ταχύτητος, σε χαρτί μαύρης ἐπίστρωσης, τὴν ὁποῖαν ἐπίστρωση ἀφαιρούσαν με αἰχμηρὸ εργαλεῖο, ὅπως γνωρίζουμε ἀπὸ τα ἐξώφυλλα του ζωγράφου, χαράκτη και γλύπτη Ανατολή Λαζαρίδη (1916-1989) στο περιοδικό *Ἑλληνικὴ Δημιουργία* ἀργότερα, το 1950-54. Ὑποπτευόμαστε ὅτι ἡ χρῆση τῆς λέξης «χαλκογραφία» δεν συνδέεται με τὴ μέθοδο που ἐγένετο το

35. Φάις, *Το μέλι* (υποσ. 12) 35.

36. Παυλόπουλου, «Οι εικονογραφήσεις» (υποσ. *) 213.

έργο, αλλά με το μέταλλο μεταφοράς του και με τη χάραξη σε βάθος. Ο Κόντογλου έβρισκε τον εαυτό του στην τεχνική της κραγιονολιθογραφίας³⁷, την πιο ζωγραφική τεχνική, αφού με το λιπαρό κραγιόνι σχεδίαζε εύκολα συνθέσεις, τις οποίες αναλάμβαναν άλλοι τεχνίτες να τις μεταφέρουν στην εκτυπωτική πλάκα, και σε τεχνικές των γραφικών τεχνών, όπως η φωτοτσιγκογραφία³⁸. Δεν θα επιλέξει τυχαία την πρώτη τεχνική για την εικονογράφιση της ποιητικής συλλογής *Τ' άστρο του χειμώνα* του φίλου του νομικού και λογοτέχνη Λάμπη Χρονόπουλου (1922-2010) το 1944 (εικ. 8) -τις λιθογραφίες τις τύπωσε ο Ατταλλειάτης Γιώργος Πεχλιβανίδης (1904-1996) στο λιθογραφείο που είχε ιδρύσει με τα αδέρφια του-, και για τα δικά του βιβλία *Ο μυστικός κήπος* -επανεκδόθηκε από τον Αστέρα επετειακά το 1975- και *Ιστορία ενός караβιού που χάθηκε απάνου σε μια ξέρα*. Τη δεύτερη τεχνική επιλέγει για σχέδιο του εξωφύλλου και για τρία πρωτογράμματα της ποιητικής συλλογής *Σκιρτήματα. Του κάμπου. Της καρδιάς. Τα ιερά* της πρόωρα χαμένης Ελένης Τουμπακάρη Στεφανίδου (1920-1973), η οποία εργάστηκε ως εκφωνήτρια του Εθνικού Ιδρύματος Ραδιοφωνίας, το 1948 (εικ. 9). Ο Χρονόπουλος γράφει στο βιβλίο του στις 28 Ιουνίου 1944: «Για τὸ Φώτη Κόντογλου τί νὰ πῶ; Μὲ τὸ Φώτη Κόντογλου δὲν ἔχω ὑποχρεώσεις, ὅπως δὲν ἔχει κανεὶς μὲ τὸν πατέρα του καὶ μὲ τὸν ἀδελφὸ του. Παίρνω ὅ,τι μπορῶ κι εἶμαι ὀλοπρόθυμος νὰ δίνω ὅ,τι μπορῶ, χωρὶς νὰ τὰ μετρῶ. Εἶναι μία βαθύτατη ψυχικὴ ἔνωση, γεμάτη ἀπὸ μία διάθεση φιλίας. Γιατί ὁ Φώτης Κόντογλους εἶναι ὁ ἄνθρωπος κι ὁ καλλιτέχνης ποὺ θαυμάζω»³⁹. Η Τουμπακάρη Στεφανίδου θα του αφιερώσει το πρώτο ποίημα («Δίπτυχο») από την ενότητα *Ιερά* της ποιητικής συλλογής της⁴⁰.

Θα πρέπει, σύμφωνα με όσα υποστηρίξαμε έως τώρα, να καταλήξουμε ότι ο Κόντογλου κατά τη διάρκεια της πορείας του στην τέχνη δεν χάραξε παρά μερικές χαλκογραφίες -κάποτε με απλή καρφίτσα ως εργαλείο- και δεν φιλοτέ-

37. Παυλόπουλου, *Χαρακτική - Γραφικές Τέχνες* (υποσ. 3) 110-115.

38. Παυλόπουλου, *Χαρακτική - Γραφικές Τέχνες* (υποσ. 3) 133-138.

39. Λ. Χρονόπουλου, «Λίγα λόγια, που πρέπει να τα πω», στο: *Τ' άστρο του χειμώνα*, Αθήνα 1944, 57.

40. Ε. Τουμπακάρη-Στεφανίδου, *Σκιρτήματα. Του κάμπου. Της καρδιάς. Τα ιερά*, Αθήνα 1948, 41.

χνησε παρά λιθογραφίες. Οι θεωρούμενες ξυλογραφίες του δεν είναι παρά μιμήσεις τους, όπως δείχνει και η λεπτομέρεια της κεφαλής του Αγίου Ιωάννου του Προδρόμου, έργο του ιερέως Βίκτορος από τον Χάνδακα στη Μονή Φιλοσόφου στη Δημητσάνα μέσα στη δεκαετία του 1690, αντίγραφο του Κόντογλου με σιλική μελάνη κατά τη δεκαετία του 1920, το οποίο δημοσιεύεται στο βιβλίο του *Ταξείδια* (1928) και αναδημοσιεύεται στο επιτραπέζιο ημερολόγιο που εξέδωσε το Βυζαντινό & Χριστιανικό Μουσείο για το 2015⁴¹. Είναι γνωστό άλλωστε πως Έλληνες σκιτσογράφοι απομιμούνταν ξυλογραφίες σε γραμμικά σχέδιά τους, όπως ο πολύπλευρος Μίλτης Χ. Παρασκευαΐδης (1911-1999) ήδη από το 1939⁴². Ας αναγνωρίσουμε έτσι και ας παραδεχθούμε ότι ο Κόντογλου είναι ζωγράφος-χαρακτήρας –όχι χαρακτήρας!

.....
41. Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο, *Φώτης Κόντογλου. «Ό,τι έκανα τόκανα στ' όνομα της απλότητας»*, *Ημερολόγιο 2015*, ελληνικά-αγγλικά, (επιστημονική επιμέλεια - κείμενα Ι. Αλεξανδρή - δρ Τ.-Π. Σκώττη), Αθήνα 2015 («Φεβρουάριος»).

42. Μ. Χ. Παρασκευαΐδη, «Αφιέρωμα στον Λέσβιο ζωγράφο, λογοτέχνη, κριτικό στοχαστή και ενθουσιώδη κήρυκα αναγέννησης των λαϊκών στοιχείων του Νεοελληνικού πολιτισμού ΑΝΤΩΝΗΝ ΠΡΩΤΟΠΑΤΣΗΝ - ΡΑΖΖΙ (1897-1947) για την συμπλήρωση 85 χρόνων από την γέννησή του στη Μυτιλήνη και 35 από τον τραγικό θάνατό του στην Αθήνα» *Μυτιλήνη. Γράμματα - Τέχνες* 2 (1983) 142.

Summary

Dimitris PAVLOPOULOS

Was Kontoglou a printmaker?

The drawings that Photis Kontoglou (1893/94/95/96-1965) had made for illustrated books and magazines during the decades 1920s and 1930s of his career were characterized by him as engravings. The careful study of these works convinces that he had made only a few etchings with a point and lithographs. The so-called by him “wood-engravings” are imitations of wood-engravings. During the 20th c. it is also known that some Greek artists have imitate wood-engravings in their linear sketches.

Εικ. 1: Τονική οξυγραφία του Φώτη Κόντογλου για το βιβλίο *Θαλασσινά* του Απόστολου Μαμμέλη (1925).

Εικ. 2: Λιθογραφία του Φώτη Κόντογλου για το βιβλίο *Παραμύθια* του Γεωργίου Α. Μέγα (1927).

Εικ. 3: Ευλογραφία του Klaus Vrieslander από το βιβλίο *Ο Αστρολάβος* του Φώτη Κόντογλου (1934).

Εικ. 4: Ο Klaus Vrieslander και ο Har Grieshaber στην Ελλάδα (1933-38).

Εικ. 5: Ξυλογραφία του Klaus Vrieslander για το βιβλίο *Karaghiozi ou la comédie grecque dans l'âme du théâtre d'ombres* του Τζούλιο Καϊμη (1935).

Εικ. 6: Ξυλογραφία του Klaus Vrieslander από την ατομική έκθεσή του (1939).

Εικ. 7: Ξεστό σχέδιο του Φώτη Κόντογλου (1937).

Εικ. 8: Λιθογραφία του Φώτη Κόντογλου για το βιβλίο *Τ' άστρο του χειμώνα* του Λάμπη Χρονόπουλου (1944).

Εικ. 9: Φωτοσιγγογραφία του Φώτη Κόντογλου για το βιβλίο *Σκιρτήματα. Του κάμπου. Της καρδιάς. Τα ιερά της Ελένης Τουμπακάρη Στεφανίδου* (1948).